

УДК 911.3

БОНДАР В.В.

АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ПОДІЛЬСЬКИХ ТОВТР

Постановка проблеми. З часів перших згадок – Подільські Товтри стали об'єктом цікавості не одного покоління дослідників, краєзнавців, істориків і жителів не лише України, але і Європи. Це унікальна геолого-ботанічна пам'ятка природи, подібної якій немає ніде. Бо тільки тут піднімаються до неба вапняні гори, народжені в глибинах прадавнього Сарматського моря. Товтри – справжнє диво Подільського краю. Близько 15 мільйонів років тому вони були морським рифом. Простягався він уздовж території сучасного Поділля. Риф утворився з відкладів скелетів давніх молюсків, коралів, різноманітних водоростей. Товтри – скарбниця найчистіших за хімічним складом вапняків. Є тут і значні запаси мінеральних вод. Щоб зберегти Подільські Товтри для нащадків, згідно з указом Президента України, у 1996 році частину цієї території оголошено природним національним парком.

Крім унікальних геологічних та гідрологічних об'єктів, на території Подільських Товтр є велика кількість пам'яток історико-культурної спадщини. Дуже прикро, але більшість мистецьких витворів захаращені недоглянутою рослинністю, сухостоєм, екзотичні насадження знищуються, руйнуються архітектурні будівлі, замулюються ставки. Медичні, освітні та інші заклади, у користуванні яких знаходяться ці пам'ятки історії та культури, через брак коштів припинили догляд за ними. На багатьох з пам'яток відсутні охоронні знаки, інформаційні аншлаги встановленого зразка. Тому, проблема виділення, класифікації та оптимізації антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) на території Подільських Товтр є *актуальною*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базові дослідження Товтр, особливо Подільських, розпочались ще у XIX ст. Це пов'язано з іменами таких вчених, як В.Г.Бессер (1828), Е.Ейхвальд (1830), Г.Яковицький (1872-1840), М.П.Барбот де Марні, Е.Дуніковський (1881), О.А.Тілло (1890). Протягом 20-80-х років XX ст. досягли важливих результатів у фізико-географічному вивченні Подільських Товтр геологи Р.Р.Виржиківський (1928-1930), О.К.Бируля (1930), академік Є.К.Лазаренко і Б.І.Сребродольський, які видали фундаментальну працю з мінералогії Поділля, географи В.О.Геринович (1924-1930), член-кор. АН України О.М.Маринич (50-і роки XX ст.) і особливо К.І.Геренчук (у 50-70-х роках XX ст. детально описав орографію Товтр), М.О. Куниця – палеоландшафти

(1960-1970 роки), Г.І.Денисик – розробив ландшафтне районування Товтр та вивчив вплив гірничо-добувної промисловості на їх природу (1980-1987 роки), тектонічну будову Товтрового кряжу розглянула Т.А.Знаменська, розвиток в його надрах карсту – А.Д.Кучерук, В.Н.Дублянський, К.А.Татарінов. Зараз, коли постає проблема заповідання унікальних об'єктів природи, історико-архітектурних пам'яток Поділля, Товтри знову стали об'єктом вивчення багатьох вчених-географів. Тепер інформацію про АЗО можна знайти у працях Г.І. Денисика [5, 6], В.П. Брусака [1], Л.П. Царик [10] та ін.

Постановка завдання. Дослідити основні антропогенні заповідні об'єкти Подільських Товтр з метою їх класифікації, раціонального використання та майбутнього заповідання унікальних природних об'єктів, які потребують охорони.

Виклад основного матеріалу. Майже вся територія Подільських Товтр є Національним природним парком з однойменною назвою, в межах якого виділяють інші заповідні території: заказники, пам'ятки природи місцевого та загальнодержавного значення. За Г.І. Денисиком, клас антропогенних заповідних об'єктів Поділля доцільно поділити на три підкласи: власне антропогенні, ландшафтно-інженерні і ландшафтно-техногенні системи. Кожен з цих підкласів включає в себе ще кілька груп АЗО. Унікальність Подільських Товтр з позиції створення заповідних об'єктів полягає в тому, що тут зосереджені заповідні об'єкти майже усіх вище згаданих підкласів [5], в чому можна легко переконатися на прикладі існуючих заповідних територій і на тих об'єктах, якими було б доцільно поповнити природно-заповідний фонд не лише Поділля, а й України загалом.

Підклас *власне антропогенних заповідних об'єктів* включає такі групи: літолого-геоморфологічну, гідрологічну, педологічну та зоофітологічну. Яскравим прикладом АЗО літолого-геоморфологічної групи можна вважати такі заповідні об'єкти:

- Кармалюкова Гора – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (з 1974 року). Площа 765 га. Охороняється типова ділянка Товтр, вкрита грабовою дібровою з домішкою дуба скельного (північно-східна межа його поширення), бука, ясена, клена, липи та інших листяних порід. У підліску зростають глід, кизил, ліщина, калина, шипшина, бруслина європейська, бруслина бородавчаста. З рідкісних видів трапляються берека, клокичка периста, а також бруслина карликова, лілія лісова, підсніжник звичайний, гніздівка звичайна, любка дволиста, любка зеленоцвіта, занесені до Червоної книги України. На вершині – залишки скіфського укріплення IV – V ст. до н.е., слов'янського городища XII – XIII століття; виявлено ряд археологічних знахідок. Кармалюкова Гора має водорегулююче, ґрунтозахисне, а також історичне та естетичне значення [4, 7];

- «Пуща Відлюдника» - кам'яна ніша у скелі, яку здавна облюбували відлюдники, де влаштовували аскетичне житло поблизу містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області. Стежка до «Пущі Відлюдника» проводить туристів мальовничими місцями Подільських Товтр, де можна ознайомитись з чарівною медоборською природою, побачити рідкісні види рослин, почути спів птахів, зустріти багато комах, серед яких є рідкісні види [6];

Зоофітологічна група є найбільш чисельною. Вона включає в себе такі АЗО:

- Дача Галілея – лісовий заказник загальнодержавного значення (з 1974 року). Розташований у Чортківському районі Тернопільської області. Площа 1856 га. Охороняється унікальний високопродуктивний масив дубових штучного походження з багатьма екзотами. Головними лісоутворюючими породами є дуб звичайний, граб з незначними домішками ясена звичайного, липи серцелистої, черешні, бука. У підліску – ліщина, клен татарський, бруслина бородавчаста. Трав'яний покрив утворюють осока волосиста, осока гірська, яглиця звичайна, маренка запашна, зірочник лісовий, медунка м'якенька, печіночниця звичайна та інші. Зростає багато рідкісних та екзотичних деревних порід: горіх чорний, горіх сірий, горіх манджурський, сосна чорна, сосна Веймутова, модрина європейська, модрина японська, ялиця біла. Дача Галілея – місце оселення значної кількості тварин: козулі, лисиці, борсука, тхора чорного, лося, підорлика великого; трапляється також пугач, занесений до Червоної книги України. Заказник є прикладом лісорозведення в умовах лісостепу; має ґрунтозахисне та водорегулююче значення; цінна лісонасіннєва база [2];

- Сатанівська Дача – ботанічний заказник загальнодержавного значення (з 1974 року). Розташована в Городецькому районі Хмельницької області. Площа 487 га. Охороняється ділянка природних насаджень бука лісового на східній межі його ареалу. Домішку становлять граб, клен гостролистий, клен польовий, дуб звичайний, явір, береза повисла, липа серцелиста тощо. вік насаджень 100 – 150 років. У підліску трапляються бруслина бородавчаста і бруслина європейська. Трав'яний покрив утворюють копитняк європейський, підмаренник запасний, зеленчук жовтий, фіалка лісова, а також гніздівка звичайна, занесена до Червоної книги України;

- Циківський заказник – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (з 1981 року). Розташований в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Площа 290 га. Являє собою мальовничу ділянку Товтр, вкритих мішаними лісами. З півдня і заходу заказник обмежений каньйоном річки Смотрич. В рослинному покриві спостерігається ряд реліктових видів. На пологіх вершинах та біля підніжжя Товтр зростає клокичка периста. Рідкісною серед деревостану є берека. В окремих місцях трапляються лунарія оживаюча та бруслина карликова, занесені до Червоної книги України. Унікальним для Поділля є здерев'янілий столітній плющ звичайний. У дубовому лісі зростає рідкісний крокус Гейфеля. На прилеглих лісових ділянках – скополія карніолійська, гніздівка звичайна, коручка морозниковидна, занесені до Червоної книги України. Багатий тваринний світ: козуля, свиня дика, лисиця, куниця, заєць, їжак, хом'як, пугач, сова сіра, сова вухата, дятли, славки та інші птахи;

- Самовита Товтра – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення (з 1975 року). Розташована у Чемеровецькому районі Хмельниччини. Площа 5 га. Охороняється відокремлена товтра, що простягається із заходу на схід вузьким хребтом довжиною близько 80 м, вкрита степовою та лучно-степовою рослинністю. Вапнякові схили переважно пологі, лише подекуди урвисті. У флорі налічується близько 150 видів рослин. Тут зростають осока низька, змієголовник австрійський, юринея вапнякова, цибуля подільська, горицвіт весняний, волошка Маршалла, костриця тощо; є ковила волосиста і сон великий, занесені до Червоної книги України [3];

- Щупарський ботанічний заказник розташований на крайньому півдні Тернопільської області поблизу селища Щупарка Борщівського району.

Охороняється ділянка дубово-буково-грабового лісу з домішками хвойних порід;

- Довжоцький ботанічний заказник знаходиться поблизу міста Кам'янець-Подільський. Площа 6,55 км². Охороняється цінна ділянка дубово-грабових та грабових лісів, де зростають лікарські, реліктові рослини, серед яких: цибуля ведмежа, підсніжник звичайний, скополія карніолійська;

- Ландшафтний заказник “Совий Яр” знаходиться на крайньому півдні Хмельницької області. Площа 8,27 км². Це масив дубово-грабового лісу, де зростають: ковила українська, скополія карніолійська, шивереція подільська;

- Княжпільський ландшафтний заказник знаходиться на схід від міста Кам'янця-Подільського, площею 8,21 км². Це ділянка товтрового кряжу, вкрита дібровами. Тут зростають: аконіт Бессерів, первоцвіт весняний, любка зелено квіткова;

- Ботанічна пам'ятка природи “Товтра Вербецька” знаходиться поблизу міста Кам'янець-Подільського, площею 0,09 км². Охороняється ділянка степової рослинності, де зустрічаються реліктові, ендемічні види рослин, серед яких – ковила волосиста, сон великий, сон чорніючий.

Гідрологічну групу можна представити «Цілющими джерелами», які знаходяться в околицях містечка Сатанів Хмельницької області [6]. Вони являють собою три джерела, що беруть початок під горою і виливають свої води в Збруч, протікаючи його мальовничими долинами. Багато років джерела вважаються цілющими і входять до складу Збруцького духовного центру, який сформувався тут та проіснував до середини XVI ст. За переказами, властивості води з них досліджували ще польські лікарі.

Вода з першого джерела лікує органи зору, з другого – нервову систему, з третього – органи травлення (воно ж «джерело бажань»). Чудо-вода з них завжди прохолодна і чиста. Скуштувавши цієї води по черзі, помічаєш різницю в смакових якостях. На наш погляд, найсолодшою виявилась вода з другого, яка лікує нервову систему.

Найчисленнішим підкласом АЗО Поділля є підклас *ландшафтно-техногенних систем*, який включає такі основні групи: архітектурні пам'ятки (стародавні музеї під відкритим небом), культові споруди із земельними наділами (лаври, монастирі), фортифікаційні споруди, музеї-садиби. Парки з докорінно зміненою або штучною літо генною основою тощо.

Яскравим прикладом групи архітектурних пам'яток є Сатанівський замок, який знаходиться над Збручем. Він в плані п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три сторони завдовжки приблизно 105м, четверта – 85м, п'ята – 65м. Вся площа приблизно півтора гектари. На всіх рогах були башти, до наших часів збереглися лише три – ті, що виходять на Збруч. Мури, що з'єднували башти, були подвійні: окрім зовнішніх були внутрішні, що йшли до них паралельно. Внутрішні мури стояли на валу і через те були вищі за зовнішні. В'їзд до замку знаходився в наріжній башті, що виходила на південь з боку містечка. Башта ця не збереглася [5].

Зовнішні вали від внутрішніх відокремлювались ровами, які були й поза мурами. Внутрішні мури не збереглися.

Башти були чотиристоронні і далеко виходили за лінію мурів, лише одним своїм боком входячи в кут замку. Ширина сторони башт сягала 8,5м. Башти триповерхові, нижній поверх значно ширший за верхні. З замку відкривається чудовий краєвид: чітко видно меандри річки Збруч.

Зараз замок перебуває у такому занедбаному стані, що важко повірити, що це – пам'ятка архітектури, яка має таку пістряву історію. Ще кілька десятиліть тому в його стінах розміщувався цукровий завод, від якого нам залишилися великі білі брили і кам'яні труби, що зовсім не гармонують з оригінальним ансамблем старовинної будівлі.

Групу культових споруд з земельними наділами представляють такі об'єкти:

- Свято-Троїцький монастир (околиці м. Сатанів), який, за переказами, було засновано на зламі язичницької віри та зародження християнства. Достеменно не відомо точної дати його заснування. Відомо лише, що печери, з яких власне і виріс монастир, заселив у 839-му році гірський чернець з Афону. Вважається, що він був учнем святих Кирила і Мефодія. Як його звали, і що змусило його оселитися саме тут, в центрі язичницької культури і нести світло Христові віри, невідомо. Щодо печер, то вони є частково природні, частково рукотворні. Вхід до них знаходиться у підніжжя монастирської скелі [5]. Печери являють собою невеличкий коридор, дві маленькі келії та підземна церква, в якій зберігся напистольний камінь, де звершували Богослужіння. У 1744 році було завершено будівництво кам'яних споруд монастиря. Саме тоді монастир отримав той вигляд, який він має і зараз. За тією лише відмінністю, що на той час він включав три основних церкви: головною була церква на честь Святої Трійці. Наразі, збереглась лише вона, але фактично в тому ж вигляді, в якому була побудована. На її західній стіні тоді ж було встановлено сонячний годинник, який зображує старовинний подільський герб – усміхнене сонячне обличчя, та цифри від 5 до 17. Годинник цей зберігся і до нинішнього часу. Другою у системі споруд монастиря була церква на честь Покрови Божої Матері. Вона вважалася зимовою, тому що знаходилася в корпусі монахів. До неї можна було потрапити, не виходячи надвір. Ця невеличка церква мала свою особливість. Її було збудовано під дзвіницею, що нехарактерно для архітектури того часу. Дзвіниця ж була трьохярусна, мала 30м висоти, в мирні часи в ній знаходились приміщення господарського призначення, а під час воєн – в бійниці ставили гармати і боронилися від ворога. Дзвіницю можна побачити і сьогодні в такому ж вигляді, як її було зведено. В ній знаходиться арка, над якою до нині зберігся кам'яний барельєф образу Ісуса Христа. Третьою була церква на честь Святого Миколи Чудотворця, від якої, нажаль, нічого не залишилося. Зараз монастир належить православній громаді, підпорядковується єпископу Кам'янець-Подільської єпархії;

- Петропавлівська катедра (м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області), унікальний храм, зі статусом мадонни, що дивиться на захід з вершечку турецького мінарету. Від другого запланованого яничарами мінарету зберігся лише фундамент. Тут же, у катедрі, у каплиці Радників - найцінніший у мистецькому плані скарб Кам'янця: надгробок 21-річної Лаури Пшездецької з Чорного Острова.

Найяскравішим прикладом групи фортифікаційних споруд можна вважати Кам'янець-Подільську Стару Фортецю – справжню перлину не лише Хмельниччини, а й усієї України. Фортеця – одна з найбільших неприступних оборонних споруд України, займає провідне місце у світовій історії оборонного зодчества. Літопис приписує будівництво кам'яної фортеці литовським князям Корятовичам, які правили Подільським князівством у 60-90-х роках XIV ст. [10].

Споруджена вона на високому скелястому березі річки Смотрич для оборони Турецького мосту – єдиного можливого в'їзду до міста. Зараз фортеця – улюблене місце для туристів не лише з України, а й усієї Європи.

Групу парків з докорінно зміненою або штучною літо генною основою представляють такі об'єкти загальнодержавного значення, як Сатанівська перлина, Михайлівський, Голозубинецький, Ботанічний сад Кам'янець-Подільського державного аграрно-технічного університету на Хмельниччині та Склала-Подільська на Тернопільщині [8, 10].

- Скала-Подільська – цікавий об'єкт, що розташований над Збручем. Його створення датується XIV століттям. Зараз над Збручем збереглися башта, оборонні стіни, що сходяться на краю виступу під гострим кутом, 4-ярусна порохова вежа, а також рештки палацу з чудовим кам'яним орнаментом навколо вікон та дверей.

Підклас *ландшафтно-інженерних систем* зараз включає дві групи: старовинні відреставровані та оригінальні промислові комплекси, що діють в «музейному» режимі та показово-дослідні (польдерні, осушувальні, зрошувальні системи). У зв'язку з видобутком корисних копалин, на території Подільських Товтр створювались промислові комплекси, прокладались транспортні шляхи, але до сьогоднішніх днів вони не збереглися або зазнали докорінної реконструкції, втративши в наслідок цього своє первинне призначення, а тим більше не стали об'єктами природно-заповідного фонду. Тому питання виділення підкласу ландшафтно-інженерних систем на території Товтр залишається відкритим.

Висновок. Одним з найголовніших завдань заповідної справи на Поділлі є охорона Товтровою кряжу, раціональне використання його природних ресурсів. У зв'язку з цим розробляється комплексна програма експлуатації та охорони пасма товтр, яка, зокрема, передбачатиме оголошення заповідними нових об'єктів, цінних у науковому, природоохоронному, рекреаційному та інших аспектах, детальну їх класифікацію, на що і було зроблено акцент вище.

1. Брусак В.П. Географічні дослідження природно-заповідних територій: методологія і структура // Вісн. Львівського ун-ту. Серія географічна. – Львів, 2006. – Вип. 33. – С. 31-42.
2. Верховний О.У. Хмельницька область. Географічний нарис. – К.: Радянська школа, 1960. – 112 с.
3. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області. – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
4. Геренчук К.И. Подольские толтры (геоморфологический очерк) // Изв. ВГО, 1949. – Т. 81. – Вип. 5. – С. 427-436.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця, 1998. – 289 с.
6. Денисик Г.І., Бондар В.В. Сатанів та його околиці / Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – Вип. №4 (489). – С. 14-16.
7. Ковальчук С.І., Задорожний М.А. Пам'ятки природи Хмельниччини. – Львів: Каменяр, 1985. – 55 с.
8. Петрина Н. Заповідна справа. Посібник у схемах і таблицях. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – №№ 21-24.
9. Подільські Товтри. Краєзнавчі нариси. / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: «Тезис», 2005. – 86 с.
10. Царик Л.П. Природні заповідні території. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – 73 с.

The main idea of this article is to learn the most popular anthropogenic protective territories of Podillya Tovtry for their classification, rational use and protection other unique objects in future.